

Literature, pedagogy and didactics

Odiljon AKBAROV¹

Namangan State University

ARTICLE INFO

Article history:

Received February 2021

Received in revised form

20 February 2021

Accepted 15 March 2021

Available online

15 April 2021

Keywords:

folklore,
written literature,
pedagogical views,
didactics,
personality development,
self-depiction.

ABSTRACT

The article examines the interdependence of literature and pedagogy, the role of these two ingrained forms of social creation in the upbringing of the individuals. Their commonality is revealed by the example of the masterpieces of oriental literature.

2181-1415/© 2021 in Science LLC.

This is an open access article under the Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.ru>)

Adabiyot, pedagogika va didaktika

ANNOTATSIYA:

Maqolada adabiyot va pedagogikaning o'zaro uzviy bog'liqligi, ildizi bir bo'lgan bu ikki ijtimoiy ong shakllarining shaxs tarbiyasida tutgan o'rni to'g'risida mulohazalar yuritiladi. Sharq adabiyotining durdona asarlari misolida ularning mushtarak jihatlari ochib beriladi.

Kalit so'zlar:

xalq og'zaki ijodi,
yozma adabiyot,
pedagogik qarashlar,
didaktika,
shaxs kamoloti,
nafs tarbiyasi.

Литература, педагогика и дидактика

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается взаимозависимость литературы и педагогики, роль этих двух укоренившихся форм общественного сознания в воспитании личности. Их общность раскрывается на примере шедевров восточной литературы.

¹ Researcher at Namangan State University, Namangan, Uzbekistan.
E-mail: Odilbek82@umail.uz.

развитие личности,
самообразование.

Jamiyatdagi ko'plab ijtimoiy fanlar, ijtimoiy sohalarning vujudga kelishida, ularning taraqqiy topib, alohida ijtimoiy ong shakllaridan biriga aylanishida badiiy adabiyotning o'rni beqiyos. Ijtimoiy fanlar orasida qadimiy va bugungi kunda yetakchi sanalgan falsafa, pedagogika, filologiya sohalari va hatto tarix fani ibtidosi adabiyot bilan bog'liqligini barcha birdek e'tirof etadi. Shuningdek, bu sohalarni o'rganishda, tadqiq etishda va rivojlantirishda bevosita adabiyotga murojaat qilingan, hozir ham shunday va bu yana davom etadi. Turkiylarning faxri bo'lmish Chingiz Aytmatov "Tomchisiz ummon yo'q" maqolasida shunday yozgan edi: "Adabiyot insonlarning hayot haqidagi tajriba tuyg'u va fikrlarini bir-biriga yetkazish vazifasini ham bajaradi" [1:455]. Hayotiy tajriba, bilim va ko'nikmalarни avlodlarga yetkazilishi masalasi pedagogika fani uchun ham muhimdir. Eng muhimi, bu fan va sohalarning tasvir hamda tadqiq obyekti – inson. Adabiyotshunos va metodist olim Q. Yo'ldoshev yozadi: "Demak, Adabiyot uchun Insondon qiziq, Insondon qadrli, Insondon aziz va insondon vahshiy, yovuz, yirtqich "muammo" yo'q ekan! Mangu vazifasi ham ana shuni yozish, ochish kashf etish..." [2:7]. Adabiyotning ana shu insonni yozishi, ochishi va kashf etish vazifasi pedagogikda shaxs tarbiyasi usul, vositalarini idrok qilish, yo'lga qo'yishga yo'l ochadi. Adabiyotning asosiy shakllari bo'lmish xalq og'zaki ijodi va yozma adabiyotda buning uchun bemisl manba hamda imkoniyatlar mavjud.

Xalq og'zaki ijodi janrlari o'zining shakli va mazmunidan kelib chiqqan holda o'ziga xos ta'limiy-tarbiyaviy mohiyat kasb etadi. Topishmoqlarga e'tibor qarataylik. Ular mazmun-mohiyati bilan pedagogic, didaktik ahamiyatga ega. Bu janr bolalarda fikrlash, izlanish, topqirlik fazilatlarni tarbiyalaydi. Shuningdek, topishmoqlarning tez aytish, ertak, she'riy shakllari ham borki, ular bolalarning estetik didini oshirishga, nutqini o'stirishga, nutqdagi kamchiliklarni bartaraf qilishga xizmat qiladi. Bundan tashqari tanqidiy, hajviy ruhdagi topishmoqlar uchraydi, ular mazmuniga ko'ra tarbiyaviy mohiyat kasb etadi. Lekin topishmoq faqat bolalargagina taalluqli emas ekan. "Z. Husayinovaning ma'lumot berishicha, uzun qish kechalarida urchiq yigirgan va olacha to'qigan xotinlar Samarqand atrofida boshqa qishloqlardan to'yga kelib, xonadonlarga bo'lingan mehmonlar o'zaro chaldirmoq (tez aytish), jumboq, ya'ni topishmoq aytishgan" [3:42]. Bu ma'lumot topishmoqning yosh-u qari orasida ta'limiy tarbiyaviy ahamiyat kasb etganligidan dalolat beradi.

Maqollar xalq donishmandligining ifodasi sifatida vujudga kelgan og'zaki ijodi janridir. Turkiy xalqlarning qadimgi uch yuzga yaqin maqolalari Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otut turk" asarida berilgan. Xalq ogzaki ijodi haqida ilmiy ish olib borgan hamma olimlar maqollarda millatning dunyoqarashi, hayot va tabiat voqealariga bo'lgan munosabati aks etganini alohida ta'kidlaydilar. Maqollar insonlarda u yoki bu fazilatlarni tarbiyalashga xizmat qiladi. Yozma adabiyotda ham maqollardan unumli foydalilanadi. Maqollar orqali asar qahramonlarining ichki kechinmalari ruhiy holati ular tushib qolgan sharoitni ifodalash bilan kitobxonga ibrat, saboq berish ko'zlanadi. Masalan, Chingiz Aytmatovning "Asrga tatigulik kun" romanida "Qarilik yelkangda turadi", "Qaridik, xoridik – kampir bilan chol bo'ldik" maqollari Edigej Bo'ronning ichki kechinmalarini ifodalash bilan birga har bir insonga umrning tez o'tishi, har fursatni g'animat bilib, hayot daftarini bezash taradudida bo'lish kerakligidan adib saboq beradi. Shu asarda Sobitjonning tilidan aytilgan "O'ladigan odamning o'lgani yaxshi, ketadigan odamning ketgani yaxshi" maqoli uning tuban olamini ko'rsatadi. Maqol obraz ichki olamini ochish barobarida yoshlarga

xudbinlikning naqadar tuban illat ekanini singdirishga xizmat qiladi. “Itning egasi bo’lsa, bo’rining Xudosi bor” maqollari roman qahramonlari holatlarini tasvirlashga qo’l kelgan va kishi har qanday og’ir sharoitda ham tafakkur qilsa, suyanadigan, taskin oladidan panohini topishi mumkinligiga ishontiradi.

Xalq qo’shiqlarining inson tarbiyasiga ruhiyatiga kayfiyatiga ta’siri beqiyos. Shuningdek, inson ruhiyati kayfiyatidan kelib chiqib qo’shiq aytadi yoki tinglaydi. Qo’shiqlar insonni o’zgalar dardini, quvonchini, hissiyotini anglashga o’rgatadi, vatanparvarlik, insonparvarlik, oliyjanoblik, jasurlik fazilatlarini shakllantiradi. Mutaxassislar alla qo’shig’ini tinglagan bola bilan tinglamagan bolaning ruhiy kamolotida fazilatda farqi bo’lishini aniqlaganlar. Alla eshitib ulg’aygan bola o’zining hissiyotchanligi, boshqa insonlarga mehr ko’rsata bilishi, Vatanga, yaqinlariga, atrof-muhitga ayricha insoniy munosabati bilan ajralib turishi namoyon bo’lgan. Shuning uchun yozuvchi-larning xalq qo’shiqlariga bot-bot murojaat qilishlari beziz emas.

Chingiz Aytmatovning o’z asarlarida xalq qo’shiqlaridan foydalanish tajribasi ham diqqatga sazovordir. Yozuvchi o’zining “Erta kelgan turnalar”, “Jamila”, “Alvido, Gulsari”, “Sohil bo’ylab chopayotgan Olapar” qissalaridan tortib mashhur romanlarida qahramonlari tilidan qoshiqlarni parcha yoki to’liq holda keltiradi. Bu bilan u qo’shiqlarning inson hayotida, dunyoqarashida, tarbiyasida, taqdirida qanday rol o’ynashi qanday mohiyat kasb etishini ochib beradi.

Aristotel afsonasini haqiqatdan xabar beruvchi yolg’on hikoyalar deb ta’riflagan ekan. Demak, afsona o’zida haqiqat bo’lgan tarixni, yolg’on hikoya bo’lgan badiiy adabiyotni mujassamlashtiradi. Tarix ham, badiiy adabiyot ham insonni, avlodlarini, butun bir xalqni tarbiyalashda o’ziga xos o’ringa, mavqega ega. Shundan bo’lsa kerak qadimdan adiblar afsonalarga tayanib yirik va mashhur asarlar yaratishgan. Firdavsiyning “Shohnoma”si, Abunasr Asadiy Tusiyning “Geparshaspnoma”si, besh xazina majmuyi sifatida yaratilgan “Xamsa”lar kabi yetuk asarlarini eslash kifoya. XX aslida esa o’zbek adabiyotida afsonalarga tayanib Mirkarim Osim “Shiroq”, “Tomaris” qissalarini, Yavdat Ilyosov Shiroq haqida “Hol-hol o’lim”, Mirmuhsin “Shiroq” dostonini, Mahkam Mahmudov Sparetri haqida “Shaklar malikasi” hikoyalarini yozganlar. Bu asarlar insonlarda oliyjanoblik tuyg’ularini shakllantirishda, yuksak ma’naviy fazilatlarni tarbiyalashda tarix vaqeliklari asosida yaratilgan afsonalarga murojaat orqali e’tirof topdilar. Chingiz Aytmatov “Oq kema” qissasida “Shoxdor ona bug’u”, “Asrga tatigulik kun” romanida “Nayman ona qissasi”, “Qiyomat” ramanida “Oltovlon va yettinchi” afsonalarini bayon etdiki, ular mazkur asarlarning jahonshumul muvaffaqiyatini ta’mnladi, insoniyatning ma’naviy tarbiyasida o’z o’rni, ahamiyatini tayin etsi, desak xato bo’lmaydi. Aynan shu asarlari bilan yozuvchi dunyodagi kitobsevarlar, uyiga, qalbiga kirib bordi vaavlodlarni umuminsoniy qadriyatlar ruhida tarbiyalashda pedagoglarga kamarbasta bo’ldi.

Bu borada turkiy xalqlarning yirik eposlari – dostonlari imkoniyatlari bemisldir. Chingiz Aytmatov “Manas” dostoni haqida shunday yozadi: “Mana epik asarlarimizning cho’qqisi – bayrog’idir. Bunda betakror o’xshatishlar, falsafiy mushohadalar, ibratli so’zlar, elatlarning yashash tarsi, oilaviy hayoti, qirg’inbarotlar insoniyat boshiga qanday kasofatlarni olib kelishi shu qadar mahorat bilan bayon etilganini o’qib xalq dahosiga tasanno aytasan” [4:4].

Yozma adabiyot va shaxs tarbiyasi haqida gap ketganda avvalo vatandoshimiz turkiy adabiyotdagi birinchi doston “Qutadug’u bilig”ning muallifi Yusuf Xos Hojib ijodini

tilga olish lozim. Uning dostoni ham badiiy, ham didaktik asar sanaladi. Didaktik doston bu ma'lum ma'noda pedagogik asar ham demakdir. Unda tarbiya muayyan yoshdagilar, u yoki bu tabaqalar uchun emas, balki kim bo'lishidan qat'iy nazar – u shoh yo gado, olimmi yo talaba, dehqonmi yo hunarmand ham tarbiya obyekti, ham tarbiyalovchi ekanligi badiiy jihatdan yoritib beriladi. Asarda rivojlanib boruvchi sujet yoq, asosiy to'rt obraz – Kuntug'di, Oyto'ldi, O'g'dulmish, O'zg'urmishning didaktik mavzulardagi savol-javoblari, suhbatlari sujetga asos bo'lgan. Doston muallifi til odobi, sevgi va sadoqat, rostgo'ylik va halollik kabi masalalar haqida so'zlaydi, mayxo'rlik va mutakabbirlikni tanqid qiladi. Kishining yurish-turishi, o'zini tutishi haqida o'git beradi. Bular dostonning mazmuni va mohiyatiga singdiriladi.

"Qutidg'u bilig"ning bir necha bobi bevosita axloq-odob masalalariga bag'ish-langan. Shunday boblardan biri "Til ardam" (til odobi) deb atalgan yettinchi bo'lib, undan shoir o'qish va bilim olishda tilning ahamiyati, qisqa va mazmunli so'zlash, tilga ortiqcha erk bermaslik va boshqalar haqida ibratli o'gitlar beradi:

Uqushqa bilikka bu tilmachi til,
Yaruttachi arni yo'riq tilni bil.

Yusuf Xos Hojib shoir sifatida badiiy so'zning qimmati va ta'sir kuchini alohida ta'kidlaydi u so'zini ko'p o'rinda shoir tilidan, donishmandlar tilidan so'zlaydi va yaxshi so'zni har qanday oltin, kumushdan ham ortiqroq biladi:

Kumush qolsa, oltun maning sang'a
Oni tutmag'il san bu, so'zga teng-a:
Kumush ishka tutsa tugar, olqinur,
So'zum ishga tutsa.kumush qizg'onur.

U uylanish va bola tarbiyasi haqidagi 53-bobda oila va bola tarbiyasining murakkab ekanini ta'kidlab, bolani yoshlik chog'idan boshlab yaxshi xulqli qilib yetishtirish zarurligini aytadi. Ziyofatlar va ularda ishtirok etish, o'zini tutish odobiga bagishlangan 55-va 56-boblarda saroy ahllariga o'git beradi. Boshqa boblarda ham axloq va odobning turli masalalari to'g'risida fikr-mulohaza yuritadi. Yusuf Xos Hojib "Qutadg'u bilig"da O'zg'urmish obrazi orqali iymon, qanoat masalalarini yoritadi. Iymonni jamiyatni poklovchi mezon deb biladi. Bu tasvir an'anasi Chingiz Aytmatov ijodida davom etganini ko'rish mumkin. Kazangap, Edigey Bo'ron, Quttiboyev ("Asrga tatigulik kun"); Avdiy, Boston ("Qiyomat") obrazlari bilan iymon tushunchasini jamiyat ma'naviy hayotining markaziga qo'yadi. Bu bilan Yusuf Xos Hojibga ijodiy, ma'naviy va fikriy izdosh ekanligini ifoda etadi.

Badiiy adabiyot va pedagogika uyg'unligi XII asr oxiri XIII asr boshlarida yashab, ijod qilgan Ahmad Yugnakiyning "Hibbat ul-haqoyiq" asarida ham kuzatiladi. Ahmad Yugnakiy ilm-ma'rifatni 'Hibatul-haqoyiq"ning markaziy masalalaridan biri qilib qo'ydi. Dostonning asosiy qismini xuddi shu masala bilan boshladi. Boshqa boblardagi axloq-odob masalalarini ham ilm-ma'rifat va olimlar donishmandligi bilan bog'ladi. Doston Ahmad Yugnakiyni o'z davrining donishmand ma'rifatparvari va ilmning jarchisi sifatida gavdalantiradi. Shoir olim bilan johilni bir-biriga qarama-qarshi qo'yadi: olim bilan baxt-

saodat yo'llarini topsa, johil nodonliklari tufayli ko'rguliklarga giriftor bo'ladi, ilmni va olimni qadrlash, ilm o'rganishga tirishish lozim deydi:

Biliktin ayurman, so'zumga ula,
Biliklikka, ya do'st, o'zungni ula.
Bilik birla bilinur saodat yo'li,
Bilik bil, sapdat yo'lini bo'la.
Baholiq dinor ul biliklik kishi,
Bu johil biliksiz – bahosiz bishi.

Shoir til odobi, saxiylik, kamtarlik, ezbilik va boshqalar haqida xuddi Yusuf Xos Hojib kabi zamonasining peshqadam murabbiysi sifatida fikr yuritib, kishilarga o'git beradi. Rost, sog'lom va mazmunli so'zlashni, kerak bo'lganda sir saqlay olish, laqmalik, yolg'on sozlash va sehrgaplikni qoralagan shoir tilni tiyish odobning boshi deydi:

Eshitgil, biliklik neku teb ayur:
Adablar bashi til kuzatmakturur.
Tiling bekta tutg'il, tishing sinmasun,
Qali chiqsa, bek tishingni siyur [5:143].

Turkiylar faxri bo'lgan Ahmad Yassaviy diniy-didaktik ta'limotini badiiy tarzda – she'riy shaklda bayon etgan. U boshqa Sharq mutafakkirlari kabi insonni tarbiyalashning o'ziga xos tasavvufona yo'lini targ'ib qiladi. Bu yo'l nafsn ni yengish yo'lidir. Nafsn ni yengish orqali komil insonni tarbiyalash mumkinligiga kitobxonni ishontiradi. Shuning uchun barchani nafsi bandni yengishga chaqiradi:

Nafs yo'liga kirgan kishi rasvo bo'lur,
Yo'ldin ozib, toyib, to'zib, gumroh bo'lur.
Yotsa, qo'psashayton bilan hamroh bo'lur,
Nafsn tepkil, nafsn tepkil, ey badkirdor [6:102].

Nafsn ni yengishning yo'li bitta, u ham bo'lsa ishqdir. Shuning uchun oshiqlik inson erishadigan ulug daraja hisoblanadi: "Zohid bo'lma, obid bo'lma. Oshiq bo'lg'il, Mehnat tortib, ishq yo'lida sodiq bo'lg'il".

Nafs va ishq tasavvuf ta'limotida o'z lug'aviy ma'nolari doirasidan chiqib, falsafiy axloqiy-didaktik mohiyat kasb etadi. Ya'ni nafs insonni axloqiy jihatdan tubanlikka tortuvchi barcha ma'naviy illatlar yig'indisib olsa, ishq insonni ruhan, ma'nan, aqlan hamda jismonan poklovchi ma'naviy fazilatlar majmuyi hisoblanadi. Ishqidan yiroq, nafs botqog'iga botgan kimsalar Chingiz Aytmatov ta'biri bilan aytganda, manqurtlik qiyofasiga kirib qoladilar. Shu bois ham Ahmad Yassaviy

Nafsn tepib dargohig'a loyiq bo'lg'il,
Ishqsizlarning iymoni yoq, ham joni yoq,
deya ta'lim beradi.

Biz yana ushbu asarlar qatoriga bir necha o'nlab didaktik qimmatga ega asarlarni keltirishimiz mumkin. Yurtimiz zaminidan yetishib chiqqan olim hamda adiblardan Abu Nasr Forobi, Yusuf Xos Hojib, Nizomiy Aruziy Samarqandiy, Ahmad Yugnakiy, Alisher

Navoiy, Atoulloh Husayniy, Shayx Ahmad Taroziy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Zokirjon Furqat va boshqa allomalarining pedagogik qarashlarida ma’naviy barkamol inson tarbiyasiga, xususan, yoshlarni so’z vositasida toza ko’ngil, ezgu o’y, yuksak axloq kishisi qilib ulg’aytirish masalasiga e’tibor qaratilgan[7:4]. Ular ichidan Navoiyning “Hayrat ul-abror”, “Nazmul-javohir”, “Arbain hadis”, “Mahbub ul-qulub”, Boburning “Mubayyin”, Xojaning “Miftoh ul-adl”, “Gulzor” asarlarini alohida ta’kidlash lozim. Shermuhammad Munisning “Savodi ta’lim” (yoki “Risolayi savod”), Anbar Otinning “Alifbo” asarlari ma’rifiyahamiyatga ega ham didaktik, ham ilmiy she’riyat namunasi sifatida ardoqlanadi. Bularning barchasi adabiyot, pedagogika hamda didaktikaning qo’yilgan maqsad, vazifalariga ko’ra mushtarakligiga yana bir bor dalolat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO’YXATI:

1. Чингиз Айтматов. Эхо мира. Москва: «Правда». 1985. – С. 455.
2. Қозоқбой Йўлдошев. Ёниқ сўз. Т.: “Янги аср авлоди”. 2006. – Б. 7.
3. Мадаев О., Собитова Т. Халқ оғзаки поэтик ижоди. Т.: Шарқ. 2001. – Б. 42.
4. Манас. 2-китоб. С. Акбарий таржимаси. Т.: Адабиёт ва санъат. 1987. Б. 4.
5. Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. Т.: Ўқитувчи. 1976. – Б. 143.
6. Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар. Т.: Адабиёт ва санъат. 1991. – Б. 102.
7. Қодиров В. Мумтоз адабиёт: ўқитиш муаммолари ва ечимлар. Монография. Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти. 2009. Б. 4.